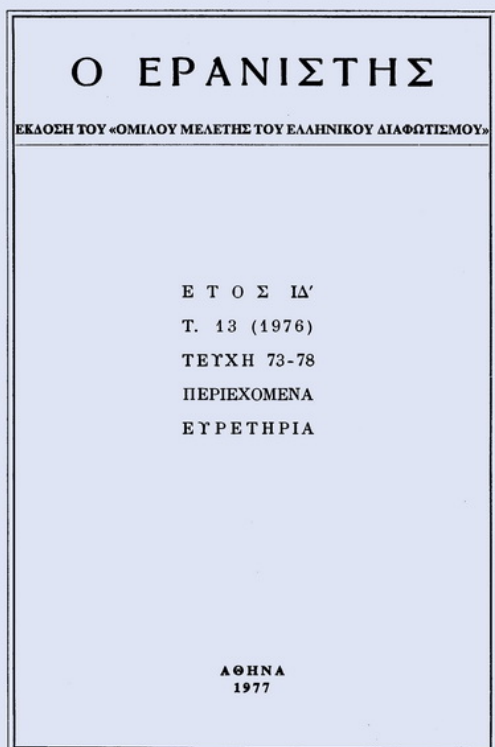

The Gleaner

Vol 13 (1976)

Ένα χειρόγραφο της «Γεωγραφίας
Φυσικοπολιτικής» του Ψαλίδα

Γιώργος Κεχαγιόγλου

doi: [10.12681/er.9123](https://doi.org/10.12681/er.9123)

Copyright © 2016, Γιώργος Κεχαγιόγλου

This work is licensed under a [Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0](https://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/4.0/).

To cite this article:

Κεχαγιόγλου Γ. (2016). Ένα χειρόγραφο της «Γεωγραφίας Φυσικοπολιτικής» του Ψαλίδα. *The Gleaner*, 13, 23–40.
<https://doi.org/10.12681/er.9123>

ΕΝΑ ΧΕΙΡΟΓΡΑΦΟ ΤΗΣ «ΓΕΩΓΡΑΦΙΑΣ ΦΥΣΙΚΟΠΟΛΙΤΙΚΗΣ» ΤΟΥ ΨΑΛΙΔΑ

Μέρος τῆς διδακτικῆς δραστηριότητος τοῦ Ἀθαν. Ψαλίδα (1767 - 1829)¹ μαρτυροῦν, ἐκτὸς ἀπὸ τὰ δημοσιευμένα ἀπὸ τὸν ἴδιον συγγράμματα,² καὶ ἄλλα, χειρόγραφα κείμενα, κατὰ τὸ μεγαλύτερόν τους ποσοστό ἀνέκδοτα ὡς σήμερα.³ Πολλὰ ἀπὸ αὐτὰ διασώζονται παραδόσεις τοῦ Ψαλίδα στὰ διάφορα μαθήματα πού περιλάμβανε τὸ διδακτικὸν του πρόγραμμα⁴ καὶ καλύπτουν, γιὰ τὴ Γεωγραφία τουλάχιστον, ὁλόκληρη

1. Ἡ κυριότερη βιβλιογραφία γιὰ τὸν Ψαλίδα: στὸ «Ἀφιέρωμα στὸν Ψαλίδα» τῆς «Ἡπειρωτικῆς Ἑστίας» 1, τεύχη 4 - 5 (Αὐγ. - Σεπτ. 1952) 327 - 515· στὴ μονογραφία τοῦ Λ. Ι. Βρανούση, Ἀθανάσιος Ψαλίδας, ὁ διδάσκαλος τοῦ Γένους (1767 - 1829), Ἐκδ. «Ἡπειρ. Ἑστίας», Ἰωάννινα 1952· στίς μελέτες τοῦ Κ. Α. Διαμάντη, Ὁ Ἀθανάσιος Ψαλίδας καὶ τὸ ἀρχεῖον του. Α', ΔΙΕΕ 14(1960) 550 - 583 (καὶ ἰδίως σ. 550 - 552, σημ. 1), καὶ Β' μέρος, ΔΙΕΕ 16(1962) 273 - 369 (καὶ ἰδίως σ. 273, σημ.), Γεωγραφικὰ Ἰωαννίνων καὶ περιοχῆς, «Ἡδὼς» 4(1961) 29 - 32· στὴν ἔκδοσιν τοῦ Α. Χ. Παπαχαρίση, Κοσμῶ Θεσπρωτοῦ καὶ Ἀθανασίου Ψαλίδα: Γεωγραφία Ἀλβανίας καὶ Ἡπείρου, Ἐκδ. ΕΗΜ, Ἰωάννινα 1964. Βλ. καὶ Χ. Π. Φράγκος, «Δωδώνη» 1(1972) 85 - 108, Λ. Βρανούσης, Κείμενα καὶ χειρόγραφα τοῦ Βηλαρά καὶ τοῦ Ψαλίδα, ΝΕ 94(1973) 51-86, Μ. Μ. Παντελιῶ, «Ἡπειρωτικὴ Ἑστία» 25(1976) 145-154.

2. Βλ. Βρανούσης, Ψαλίδας, ὁ. π., σσ. 9 - 24, 36, 72, 83, 93, 112 - 113,

134, 137, Διαμάντης, Ἀρχεῖον Α', ὁ. π., σ. 552 - 554.

3. Βλ. Δ. Καλογερόπουλος, Ἔργα Α. Ψαλίδα, «Ἑπτανησιακὴ Ἐπιθεώρησις» 1(1922) 101 - 103, καὶ 2(1924) 104 - 106, Βρανούσης, Ψαλίδας, ὁ. π., σσ. 9 (σημ. 3, 5), 10 κ.έ.; 27 (σημ. 6), 57 (σημ. 4), 62 (σημ. 61), 72 (σημ. 25), 86, 89 κ.έ., ΝΕ, ὁ. π. σ. 52 κ.έ., Διαμάντης, Ἀρχεῖον Α' καὶ Β', ὁ. π.

4. Ἡ σύγκριση τοῦ ἐκδοτικοῦ προγράμματος τοῦ Ψαλίδα (διατυπωμένου ἤδη ἀπὸ τὸ 1795) μὲ τὸ διδακτικὸν του πρόγραμμα, ὅπως ἐφαρμόστηκε ὅστε-ρα ἀπὸ τὸ 1796, φανερώνει τόσο τὴν προδιαγραφὴ ὁρισμένων παιδευτικῶν στόχων, πού θὰ ἀποτελέσουν τὸν πυρῆνα τῆς διδασκαλίας του, ὅσο, ταυτόχρονα, τὸ εἶδος τῆς προσαρμογῆς τους στὴ διδακτικὴ πρόοδος, καὶ τίς φάσεις πού περνᾷ ἡ τελευταία. Βλ. τὸ σημείωμα τοῦ Σ. Δ. Κρίνου, περ. «Ἑστία» 7(1879) 143, ὅπου ἀναφέρεται ἔργο τοῦ Χριστόφορου Φιλητᾶ σχετικὸ μὲ τὰ σχολεῖα τῶν Ἰωαννίνων καὶ τίς μεθόδους διδασκαλίας τους

τὴν τελευταία εικοσαετία (1809 - 1829)¹ τοῦ διδασκαλικοῦ τοῦ ἔργου (1796 - 1829).²

Χειρόγραφα ποὺ περιέχουν παραδόσεις τοῦ στὸ μάθημα τῆς Γεωγραφίας,³ καθὼς καὶ μερικότερα γεωγραφικὰ ἀποσπασματικὰ κείμενα ἢ ἐπιτομές, προχειρότερες (διδασκτικὲς) σημειώσεις, καταλόγους, ὑπομνηματισμένους ἢ ὄχι χάρτες, πρακτικὲς γεωγραφικὲς πληροφορίες κτλ., γνωρίζουμε σήμερα τὰ ἑξῆς :

(1812)· βλ. ἐπίσης, Βρανούσης, *Ψαλίδας*, δ. π., σσ. 26 (σημ. 6), 76, 124, Διαμάντης, *Ἀρχεῖον Β'*, δ. π., σσ. 305 - 306 (ἀριθ. 18), 322 - 328 (ἀριθ. 54), 345 - 346 (ἀριθ. 88), 365 - 366 (ἀριθ. 115).

1. Βλ. παρακάτω, στὸν Πίνακα τῶν γεωγραφικῶν χφφ τοῦ Ψαλίδας, ἀριθ. 1 κ. ἑ.

2. Βλ. Βρανούσης, *Ψαλίδας*, δ. π., σσ. 24 κ. ἑ., 95 κ. ἑ., ΝΕ, δ. π., σ. 54-55, Διαμάντης, *Ἀρχεῖον Β'*, δ. π., σ. 319.

3. Ἡ «ἐτοιμὴ γιὰ ἔκδοση» Γεωγραφία τοῦ ἀναγράφεται τελευταία στὴ σειρά τῶν ἐκδοτικῶν τοῦ στόχων τοῦ 1795· βλ. Βρανούσης, *Ψαλίδας*, δ. π., σ. 11. Στὴν προκήρυξη, πάντως, πρὸς τοὺς φιλόμους «Ἕλληνες (ἀπὸ 25.10.1799· βλ. Διαμάντης, *Ἀρχεῖον Β'*, δ. π., σ. 305 - 306) ἡ αἴτηση χρηματικῆς συνδρομῆς περιορίζεται γιὰ τὴν ἔκδοση τῆς Λογικῆς καὶ Μεταφυσικῆς, καὶ ἀπὸ τὸ διδασκτικὸ «φιλοσοφικὸν σύστημα» λείπει κάθε μνεῖα Γεωγραφίας. Τὸ ἴδιο συμβαίνει καὶ στὴ σημαντικὴ ἐπιστολὴ τοῦ (στὸν Καπλάνη;) ἀπὸ 1.12.1805· βλ. Διαμάντης, *Ἀρχεῖον Β'*, δ. π., σ. 322 - 8. Ἀργότερα, ὅμως, σὲ ἀπολογισμὸ τοῦ Ψαλίδας πρὸς τοὺς ἐφόρους τῆς Καπλανικῆς Σχολῆς (ἀπὸ 18.11.1815) οἱ γεωγραφικὲς παραδόσεις ἀναγράφονται ἐνταγμένες στὰ «ἐγκύκλια μαθήματα», μαζὶ μὲ τὴ «γενικὴ κριτικὴ

ἱστορία τῶν ἀρχαίων γενῶν», τὴν «ἀρχαιολογία τοῦ ἡμετέρου γένους», τὴ λατινικὴ καὶ ἰταλικὴ γλώσσα, τὴν ἱστορία τοῦ ἐμπορίου καὶ «ἅπαν τὸ ἐμπορικὸν σύστημα», καὶ μὲ τὴν ἀκόλουθη διατύπωση: «ἡ πολιτικὴ, φυσικὴ καὶ σφαιρικὴ γεωγραφία ἀναπτυσσομένη διὰ τῶν, ὧν ἡ σχολὴ ἔχει, ἀκριβεστάτων σφαιρῶν καὶ ἀτλάντων»· βλ. Διαμάντης, *Ἀρχεῖον Β'*, δ. π., σ. 346. Οἱ ἴδιοι χαρακτηρισμοί, μὲ τὴ διευκρινιστικὴ προσθήκη: «ἤτοι ἀστρονομικὴ» ὕστερα ἀπὸ τὴ λέξη «σφαιρικὴ», ἐπαναλαμβάνονται σὲ ἀνάλογο ὑπόμνημά τοῦ πρὸς τὸν οἰκουμενικὸ πατριάρχην (ἀπὸ 1.6.1819), ποὺ παρουσιάζει ἐκτὸς ἀπὸ τὰ ὅμοια σημεῖα καὶ ἐνδεικτικὲς ἀλλαγές, τονισμὸ ἢ ὑποτονισμὸ ὁρισμένων πληροφορικῶν στοιχείων, πράγμα ποὺ ἀξίζει νὰ μελετηθεῖ εἰδικότερα· βλ. Διαμάντης, *Ἀρχεῖον Β'*, δ. π., σ. 366. Γιὰ τὴν ἰδεολογικὴ κίνηση στὰ Ἰωάννινα τῆς ἐποχῆς τοῦ καὶ τίς ἐπιπτώσεις της στὸ πρόγραμμα τῆς Καπλανικῆς Σχολῆς, βλ. Βρανούσης, *Ψαλίδας*, δ. π., σ. 42 - 45.

Στὸ σημείωμα τοῦ Κρίνου, δ. π., σ. 143, συναντοῦμε, γιὰ τίς γεωγραφικὲς παραδόσεις τοῦ Ψαλίδας, τοὺς προσδιορισμούς: «Σφαιρικὴ Γεωγραφία», «Πολιτικοφυσικὴ», «...τῆς Ἡπείρου», «...μαθηματικὴ καὶ πολιτικὴ ἐρανισμένη ἀπὸ τοὺς καλυτέρους νεωτεριστοὺς γεωγράφους».

I. 'Ολοκληρωμένα σώματα γεωγραφικῶν παραδόσεων :

1. Χφ Σαλαμάγκια - Βολονάση¹: Γεωγραφία, Μέρο ς 1ο («Περὶ Γεωγραφίας γενικῶς», «Περὶ Εὐρώπης, Ἀφρικῆς, Ἀσίας, Ἀουστραλίας, Ἀμερικῆς») — Μέρο ς 2ο («Θεωρία τῆς Γεωγραφίας...»). Χρονολ. στὸ χφ : 24.7. καὶ 15.8.1819 [= 1809 ;].²
2. Χφ Χαριτάκης³: Γεωγραφία, Μέρο ς 1ο («Περὶ Γεωγραφίας γενικῶς», «Περὶ Εὐρώπης, Ἀφρικῆς, Ἀσίας, Ἀουστραλίας, Ἀμερικῆς») — Μέρο ς 2ο (Μαθηματικὴ Γεωγραφία). Χρονολ. στὸ χφ : 1817 - 1822.

II. Μέρη γεωγραφικῶν παραδόσεων :

3. Χφ Ἀρχ. Βλαχογιάννη, Ψ¹ ⁴: Γεωγραφία, Μέρο ς 1ο («Γεωγραφία πολιτικὴ καὶ φυσικὴ»). Χρονολ. στὸ χφ : 1810.
4. Χφ Παλαμηδᾶ-Κρανιώτη⁵: Γεωγραφία, Μέρο ς 1ο, («Γεωγραφία φυσικοπολιτικὴ»: «Γεωγραφία, μέρος πρῶτον, φυσικὸν καὶ πολιτικόν», «Περὶ Εὐρώπης»). Χρονολ. στὸ χφ : 1813.
5. Χφ Ἀρχ. Βλαχογιάννη, Ψ⁷ ⁶: Γεωγραφία, Μέρο ς 2ο (;), («Γεωγραφία, μέρος β', μαθηματικόν»). Ἀχρονολ.⁷

1. Περιγραφή: Δ. Σ. Σαλαμάγκας, Ἀποσπάσματα ἀπὸ ἀνέκδοτα ἔργα τοῦ Ἀθανασίου Ψαλίδα, «Ἡπειρωτικὴ Ἑστία», 1(1952) 495 - 497. Στὶς βιβλιογραφικὲς ἐνδείξεις ποὺ ἀκολουθοῦν ἐδῶ ἀναγράφονται καὶ οἱ τυχόν ἀποσπασματικὲς ἢ συνολικὲς δημοσιεύσεις τῶν χφφ.

2. Στὸ χφ καὶ τὰ δύο μέρη τῆς Γεωγραφίας εἶναι χρονολογημένα στὰ 1819, μὲ μεταγενέστερη, φαίνεται, διόρθωση τῶν ἀριθμῶν σὲ 1809. Στὸ κείμενο τοῦ 1ου Μέρους, πάντως, ἀναφέρονται καὶ γεγονότα ποὺ φθάνουν ὡς τὸ 1816· βλ. Σαλαμάγκας, ὁ. π., σ. 495 - 496.

3. Περιγραφή καὶ μερικὴ δημοσίευση: Γ. Χαριτάκης, Ἀθανασίου Ψαλίδα, Ἡ Τουρκοκρατία κατὰ τὰς ἀρχὰς τοῦ 19^{ου} αἰῶνος, «Ἡπειρωτικὰ Χρονικά» 6(1931) 32 - 74.

4. Περιγραφή (ἐλλιπὴς) καὶ δημοσίευση ἀποσπασμάτων: Α.Α. Παπακώ-

στας, Ἀθανασίου Ψαλίδα, Ἀνέκδοτα ἔργα, «Ἡπειρωτικὴ Ἑστία» 1(1952), 498 - 500. Βλ. καὶ Βρανούσης, ΝΕ, ὁ.π., σ. 54 - 55, καὶ ἐδῶ, σ. 38, σημ. 3.

5. Γιά τὶς μερικὲς δημοσιεύσεις τῶν Ν. Γιαννόπουλου καὶ Χ. Ι. Σούλη, βλ. παρακάτω, σ. 29 κ. ἐ.

6. Βλ. Παπακώστας, ὁ.π., σ. 499. Γιά τοὺς ἀριθ. 3, 5, 13, βλ. καὶ Βρανούσης, ΝΕ, ὁ.π., σ. 64 κ. ἐ.

7. Κατὰ τὸν Παπακώστα, ὁ.π., σ. 499, τὸ χφ συνεχίζει ἕως τὸν ἀριθ. 3 (τοῦ 1810)· ἀνήκει σὲ μιὰ πρώτη συνθετικὴ φάση (βλ. παρακάτω, σ. 32 κ. ἐ.) τῆς ἰδίας χειρόγραφης παράδοσης, καὶ μὲ τὰ στοιχεῖα ποὺ ἔχουμε εἶναι θεωρητικὰ ἐξίσου δυνατόν νὰ ἀποτελεῖ τὴ συνέχεια τοῦ ἀριθ. 4 (τοῦ 1813). Βλ. Βρανούσης, ΝΕ, ὁ.π., σ. 55. (Δὲν εἶναι σαφὲς ἂν τὸ 2ο Μέρος εἶναι μόνον «μαθηματικόν»)

III. Ἀποσπάσματα γεωγραφικῶν παραδόσεων, ἐπιτομὲς :

α. Ἀποσπάσματα, σπαράγματα.

6. Χφ Κοσμᾶ Θεσπρωτοῦ - Παπαχαρίση¹: «Περιγραφή Γεωγραφικὴ τῆς Ἡπείρου» [Μέρο ς 1ο]. Χρονολ. τοῦ ὅλου χφ : - 1833· οἱ πληροφορίες στὸ κείμενο τοῦ Ψαλίδα : - 1814(;)².

7. Χφ Ἀρχ. Ψαλίδα, 400³: Γεωγραφικὰ Ἰωαννίνων καὶ περιοχῆς [Μέρο ς 1ο]. Ἀχρονολ.· οἱ πληροφορίες : - 1820⁴.

1. Περιγραφή καὶ ἔκδοση: Α. Χ. Παπαχαρίσης, *Γεωγραφία*, ὁ. π., ἰδιαίτερα σσ. 10* κ. ἑ., 49 - 66.

2. Χρονολογία στὸ χφ : 1830 - 1831, ἀλλὰ μὲ περιγραφή ἢ σημείωση γεγονότων καὶ τοῦ 1832, 1833· βλ. Παπαχαρίσης, ὁ. π., σ. 14* - 15*. Γιὰ τὴν ἔνθετη «Περιγραφή Γεωγραφικῆ...» τοῦ Ψαλίδα ὑπάρχει, ἐπίσης, πρόβλημα χρονολόγησιν: ἡ δήλωση, στὸ χφ, ὅτι τὰ Ἐπτάνησα εἶναι «ὑπὸ τὴν κυβέρνησιν τῆς Φράντζας» (Β' Γαλλοκρατία, 1807 - 1809, καὶ 1807 - 1814 γιὰ τὴν Κέρκυρα) ὁδηγεῖ τὸν ἐκδότη, ὁ. π., σ. 10* - 11*, νὰ χρονολογήσῃ τὸ τμῆμα αὐτὸ ἀρκετὰ πρῶιμα, μεταξὺ 1807 - 1809, καὶ νὰ χρησιμοποιοῦσιν τὴ χρονολόγησιν αὐτὴ ὡς βάση χρονολογικῶν συμπερασμάτων — καθόλου πειστικῶν — γιὰ τὴ βιογραφία τοῦ Κοσμᾶ τοῦ Θεσπρωτοῦ.

Ἡ σύγκριση τοῦ ἀριθ. 6 μὲ τὰ ἀντίστοιχα σημεία τοῦ ἀριθ. 4 (1813) ὁδηγεῖ, ὥστόσο, σὲ ἄλλες διαπιστώσεις (γιὰ πληρέστερη σύγκριση τῶν δύο χφφ, βλ. παρακάτω, σ. 34-35): (1) Τὰ δύο κείμενα συμφωνοῦν ἀπόλυτα στὸ ἐπίμαχο σημεῖο, μὲ μία διαφορὰ στὴ διατύπωση: ἀριθ. 6 (φ 83^v): «ὡς τὸ τέλος δὲ τοῦ πολέμου, τί θὰ ἀπογένοιον [τὰ Ἐπτάνησα] κανένας δὲν ἤξεύρει.» — ἀριθ. 4 (φ. 127^r): «ὡς τὸ τέλος δὲ τοῦ τοῦ πολέμου, τί θὰ ἀπογένοιον κανένας δὲν ἤξεύρει.» ἡ ρευστότητα τῆς ξένης κυ-

ριαρχίας στὰ Ἐπτάνησα ἀποτυπώνεται ἐδῶ μὲ τρόπο ἀρκετὰ ἐνδεικτικό: οἱ Ναπολεόντειοι πόλεμοι βρίσκονται ἀκόμη σὲ προοδευτικὴ ἐξέλιξη καὶ ἡ τύχη τῆς Κέρκυρας δὲν διαχωρίζεται ἀπὸ ἐκείνη τῶν ἄλλων νησιῶν, πρὶν τουλάχιστο γίνεαι γνωστὴ ἡ τελικὴ ἔκβαση· τὸ ὅτι ἡ κυριαρχία τῆς Γαλλίας κλονίζεται δηλώνεται μὲ σαφήνεια, ἀλλὰ ἡ διατήρησις τῆς Κέρκυρας (- 1814) δὲν ἐπιτρέπει, φαίνεται, ἀκόμα στὸν Ψαλίδα νὰ προσγράψῃ ὀριστικὰ τὰ νησιά σὲ ἄλλον κυρίαρχο. (2) Ἡ σύγκριση τοῦ φ 87^v τοῦ ἀριθ. 6 μὲ τὸ φ 128^v τοῦ ἀριθ. 4 προσθέτει ἀκόμα ἓνα χρονολογικὸ δεδομένο, ποὺ μᾶς ὁδηγεῖ μετὰ τὸ 1812: ἀριθ. 6: «ὑπετάχθησαν [τὰ «πασίτικα σπίτια»] τοῦ Ἀργυρόκαστρο» εἰς τὸν Ἀλήπασαν Τεπελενλῆ μὲ πόλεμον τριῶν μηνῶν, καὶ οὕτως ἡσύχασε καὶ αὐτὴ ἡ πόλις...» — ἀριθ. 4: «ἐπειδὴ πέρυσιν ὑποτάχθησαν εἰς τὸν Ἀληπάσαν τὸν Τεπελενλῆ μὲ πόλεμον τριῶν μηνῶν καὶ ἔτι ἡσύχασεν καὶ αὐτὴ ἡ πόλις...» (Οἱ ὑπογραμμίσεις δικές μου).

3. Περιγραφή: Διαμάντης, Ἀρχεῖον Α', ὁ. π., σ. 583. Περιγραφή καὶ δημοσίευσις: Διαμάντης, *Γεωγραφικά*, ὁ. π., σ. 29 - 32.

4. Πιθανότατα πρὶν ἀπὸ τὴν καταστροφὴ τῶν Ἰωαννίνων (1820)· λείπουν τὰ στοιχεῖα γιὰ ἀκριβέστερη χρονολόγησιν, βλ. Διαμάντης, *Γεωγραφικά*, ὁ. π., σ. 29.

8. Χφ 'Αρχ. Βλαχογιάννη, Ψ4¹: «Γεωγραφία τῆς Εὐρωπαϊκῆς Τουρκίας» [Μέρος 1ο]. Κέρκυρα, 1.3.1828.
9. Χφ 'Αρχ. Βλαχογιάννη, Ψ5²: «Τὰ νησιά τῆς Ἑλλάδος» [Μέρος 1ο]. Ἀκέφαλο, ἀχρονολ.³
10. Χφ 'Αρχ. Βλαχογιάννη, Ψ6⁴: «Γεωγραφικὰ - Ἀφρικὴ» [Μέρος 1ο]. Ἀκέφαλο, ἀχρονολ.
11. Χφ 'Αρχ. Βλαχογιάννη, Ψ2⁵: «Περὶ τοῦ πολιτικοῦ ἐνιαυτοῦ ἡ καλενδαρίου» [Μέρος 2ο]. Χρονολ. στὸ χφ: 1819.
12. Χφ 'Αρχ. Βλαχογιάννη, Ψ8⁶: [;].⁷ Ἀκέφαλο, ἀχρονολ.

β. Ἐπιτομὲς (;).

13. Χφ 'Αρχ. Βλαχογιάννη, Ψ3⁸: «Γεωγραφία σύντομη». Κέρκυρα, 1828.
14. Χφ 'Αρχ. Κολυβά, 138⁹: «Μαθήματα Γεωγραφικά». Κολοβὸ (;). Λευκάδα, 22.2.1829.

IV. Γεωγραφικὲς σημειώσεις, κατάλογοι, χάρτες, πληροφοριακὰ σημειώματα [Μέρος 1ο]:

α. Σημειώσεις, κατάλογοι.

15. Χφ 'Αρχ. Ψαλίδα, 292¹⁰: Κατάλογος χωριῶν ἐπαρχίας Κραβάρων. Πλάτανος, 9.5.1829.
16. Χφ 'Αρχ. Ψαλίδα, 398¹¹: Πίνακας ναχαέδων καὶ χωριῶν... μέρους τῆς Β. Ἠπείρου. Ἀχρονολ.
17. Χφ 'Αρχ. Ψαλίδα, 399¹²: Ἀναγραφὴ πόλεων Ἑλλάδος καὶ Ἀλβανίας. Ἀχρονολ.
18. Χφ 'Αρχ. Ψαλίδα, 402¹³: Γεωγραφικὲς σημειώσεις γιὰ Εὐρώπη. Ἀχρονολ.

1. Βλ. Παπακώστας, ὁ. π., σ. 499.

2. Βλ. Παπακώστας, ὁ. π., σ. 499.

3. Ἰδιες διαστάσεις μὲ τοὺς ἀριθ. 3, 8.

4. Βλ. Παπακώστας, ὁ. π., σ. 499.

5. Βλ. Παπακώστας, ὁ. π., σ. 498.

6. Βλ. Παπακώστας, ὁ. π., σ. 499.

7. Περιγραφή ἐλλιπέστατη. Ἰδιες διαστάσεις μὲ τοὺς ἀριθ. 5, 6, 10, 11.

8. Βλ. Παπακώστας, ὁ. π., σ. 498.

Ἐπίσης Βρανούσης, ΝΕ, ὁ. π., σ. 54 - 55, καὶ ἐδῶ, σ. 38, σημ. 3.

9. Βλ. Σ. Λάμπρος, Κατάλογος

τῶν κωδίκων Ἀλεξίου Κολυβά, «Νέος Ἑλληνομνήμων» 14 (1917) 393 - 394.

10. Βλ. Διαμάντης, Ἀρχεῖον Α', ὁ. π., σ. 575.

11. Βλ. Διαμάντης, Ἀρχεῖον Α', ὁ. π., σ. 583. Ἀνάλογο φαίνεται νὰ εἶναι τὸ χφ ποὺ ἀναφέρει ὁ Βρανούσης, Ψαλίδας, ὁ. π., σ. 113, σημ. 49.

12. Βλ. Διαμάντης, Ἀρχεῖον Α', ὁ. π., σ. 583.

13. Βλ. Διαμάντης, Ἀρχεῖον Α' ὁ. π., σ. 583.

19. Χφ 'Αρχ. Ψαλίδα, 405¹: Γεωγραφικές σημειώσεις για Εὐρώπη καὶ Ἀσία. Ἀχρονολ.
20. Χφ 'Αρχ. Ψαλίδα, 406²: Γεωγραφικές σημειώσεις για Εὐρώπη. Ἀχρονολ.

β. Χάρτες.

21. Χφ 'Αρχ. Ψαλίδα, 397³: Χάρτης Ἀμβρακικοῦ (στὰ γαλλικά). Ἀχρονολ.
22. Χφ 'Αρχ. Ψαλίδα, 403⁴: Χάρτης ΒΔ. Ἑλλάδος (μὲ Β. Πελοπόννησο καὶ Ἀλβανία). Ἀχρονολ.
- *23. Ἐντυπο Ἀρχ. Ψαλίδα, 266⁵: Γεωγραφικὸς πίνακας Εὐρώπης. Κέρκυρα, 15.12.1828.

γ. Πληροφοριακὰ ἔγγραφα, ἐπιστολές, ὑπομνήματα καὶ ἄλλα σημειώματα⁶.

1. Βλ. Διαμάντης, Ἀρχεῖον Α', δ. π., σ. 583.

2. Βλ. Διαμάντης, Ἀρχεῖον Α', δ. π., σ. 583.

3. Βλ. Διαμάντης, Ἀρχεῖον Α', δ. π., σ. 583. Γιὰ τὴν ἐνασχόληση τοῦ Ψαλίδας μὲ τὴ γεωγραφικὴ (καὶ ἱστορικὴ) χαρτογραφία — ἐδῶ συμπεριλαμβάνονται καὶ οἱ στατιστικοὶ ἢ ἄλλοι πίνακες —, βλ. Βρανούσης, Ψαλίδας, δ. π., σ. 112 - 113, σημ. 49, ὅπου καὶ πληροφορίες γιὰ ἄλλα ἀνάλογα χφφ.

4. Βλ. Διαμάντης, Ἀρχεῖον Α', δ. π., σ. 583.

5. Βλ. Διαμάντης, Ἀρχεῖον Α', δ. π., σ. 574.

6. Ἡ κατηγορία αὕτη ξεφεύγει ἀπὸ τὰ ὅρια τῶν καθαρὰ γεωγραφικῶν χφφ τοῦ Ψαλίδας καὶ σχετίζεται στενότερα μὲ τὰ ἱστορικὰ καὶ ἐθνολογικά του κείμενα, καθὼς καὶ μὲ τὸ πλούσιο σῶμα τῆς ἐπιστολογραφίας του· σχετικὰ μὲ τὶς παραδόσεις του τῆς «Γενικῆς Ἱστορίας», τὴν «Ἀρχαιολογία Ἀρβανιτῶν», κ. ἄ., βλ. Βρανούσης, Ψαλίδας, δ. π., σσ. 9, 11, 72, 93, 134 κ. ἐ., Ε. Σούρλας, «Ἡ-

πειρωτικὰ Χρονικὰ» 16 (1941) 219-228, Διαμάντης, Ἀρχεῖον Α' καὶ Β', δ. π.

Οἱ ἔγγραφες τῆς κατηγορίας αὐτῆς εἶναι, ὅπως δὴ ποτε, πολὺ περισσότερες ἀπὸ ὅσες παραθέτουμε ἐδῶ (ἀριθ. 24 - 29). ἂν διαθέταμε πληρέστερη περιγραφή τῶν χφφ, ἐδῶ θὰ ἔγγράφονταν πιθανότατα καὶ οἱ ἀριθ. 174, 236, 267, 274, 329, 331 κ. ἄ. τοῦ Ἀρχείου Ψαλίδας (βλ. Διαμάντης, Ἀρχεῖον Α', δ. π.), γιὰ νὰ περιορίσουμε σὲ μία μόνο ἀρχεϊακὴ πηγὴ. Παράλληλα, μένει νὰ ἐρευνηθεῖ ἀναλυτικότερα σχετικὸ ὕλικὸ τῶν Γενικῶν Ἀρχείων τοῦ Κράτους· βλ. Κ. Α. Διαμάντης, Τὰ περιεχόμενα τῶν ΓΑΚ, τ. 1, Ἀθ. 1972, σ. 546 - 547, τ. 2, Ἀθ. 1973, σσ. 729, 741, 743, τ. 3, Ἀθ. 1974, σσ. 364, 403 κ. ἐ., 808 κ. ἐ.

Στὶς παραγεωγραφικὲς παραδόσεις τοῦ Ψαλίδας ἀνήκουν, ἐπίσης, καὶ κείμενα γιὰ τὴν ἀρχὴν καὶ πρόοδον τοῦ ἐμπορίου καὶ τὸ «ἐμπορικὸν σύστημα» τῆς ἐποχῆς, βλ. Διαμάντης, Ἀρχεῖον Α', δ. π., σ. 583 (ἀριθ. 401, 404), Β', δ. π., σσ. 328, 346, 366.

24. Χφ 'Αρχ. Ψαλίδα, 327¹: «Έγγραφος πολεμική και πολιτική ιδέα τῆς τωρινῆς καταστάσεως τῆς πατρίδος μου». 'Αχρονολ. [+ 1821].
25. Χφ 'Αρχ. Μαυροκορδάτου, φάκ. 2, ἀρ. 317²: 'Επιστολή στὸν 'Αλ. Μαυροκορδάτο, μὲ πληροφορίες γιὰ Θεσσαλία, 'Ηπειρο καὶ 'Αλβανία. Κέρκυρα, 12.2.1823.
26. Χφ 'Αρχ. Ψαλίδα, 328³: Πληροφορίες γιὰ 'Ηπειρο καὶ 'Αλβανία. 'Αχρονολ. [+ 1821].
27. Χφ 'Αρχ. Ψαλίδα, 330⁴: 'Υπόμνημα γιὰ τὴν κατάσταση τῆς 'Ελλάδος (στὰ λατινικά). 'Αχρονολ. [+ 1821 ;].
28. Χφ 'Αρχ. Ψαλίδα, 265⁵: 'Υπόμνημα στὸν 'Ι. Καποδίστρια, «περὶ 'Ηπείρου καὶ Θεσσαλίας». Κέρκυρα, 15/27.8.1828.
29. Χφ 'Αρχ. Ψαλίδα, 270⁶: 'Υπόμνημα στὸν 'Ι. Καποδίστρια, «περὶ 'Ηπείρου». Κέρκυρα, 24.9.1828.

Βρισκόμαστε, λοιπόν, μπροστὰ σὲ μιὰ σημαντική χειρόγραφη παράδοση, γιὰ τὴν ὁποία ὥστόσο οὔτε τὸν ἀκριβῆ ὄγκο γνωρίζουμε, οὔτε τίς ἀπαιτούμενες σχολιασμένες περιγραφές καὶ παρουσιάσεις ἢ καὶ δημοσιεύσεις διαθέτουμε πάντοτε⁷: (1). 'Η παρουσίαση τοῦ 'Αρχείου Ψαλίδα⁸ ἀπὸ τὸν Κ. Α. Διαμάντη παραμένει ἀνολοκλήρωτη: 'Εχουν περιγραφεῖ — μὲ ἐλλιπῆ συνήθως στοιχεῖα — μόνο τὰ ἔγγραφα καὶ τὰ αὐτοτελῆ ἢ ἀποσπασμένα ἀπὸ κώδικες φύλλα ποὺ σώζονται στὸ ἀρχεῖο αὐτὸ (ἀριθ. 1 - 407)⁹. ἀπὸ αὐτὰ ἔχουν δημοσιευθεῖ μόνο «αἱ σπου-

1. Βλ. Διαμάντης, 'Αρχεῖον Α', ὁ. π., σ. 578.

2. Περιγραφή καὶ δημοσίευση: Βρανούσης, Ψαλίδας, ὁ. π., σ. 116 - 124. Τὸ σχέδιο τῆς ἐπιστολῆς σώζεται καὶ στὸ 'Αρχεῖο Ψαλίδα, βλ. Διαμάντης, 'Αρχεῖον Α', ὁ. π., σ. 568 (ἀριθ. 153).

3. Βλ. Διαμάντης, 'Αρχεῖον Α', ὁ. π., σ. 578.

4. Βλ. Διαμάντης, 'Αρχεῖον Α', ὁ. π., σ. 578.

5. Περιγραφή καὶ δημοσίευση: Σ. Δ. Κρίνος, ἐφ. «Ὡρα» 3, ἀριθ. 285 (21.8.1878) 1 - 2, Βρανούσης, Ψαλίδας, ὁ. π., σ. 140 - 142.

6. Περιγραφή καὶ δημοσίευση: Σ. Δ. Κρίνος, ἐφ. «Ὡρα» 4, ἀριθ. 73

(18.1.1879), 2 - 4, Βρανούσης, Ψαλίδας, ὁ. π., σ. 142 - 146.

7. 'Εκτὸς ἀπὸ τὰ χφ ποὺ ἴσως λανθάνουν, καὶ ἐκεῖνα ποὺ μνημονεύονται ἢ περιγράφονται εἶναι οὐσιαστικά ἀνεξερευνήτα στὸ σύνολό τους· βλ. παρὰπάνω, σ. 21, σημ. 3, καὶ σ. 38, σημ. 3.

8. Βλ. Σ.Δ.Κ. [= Σταμ. Δ. Κρίνος], περ. «'Εστία» 7 (1879) 145 - 150· βλ. ἐπίσης, Κ. Θ. Δημαρᾶς, ἐφ. «Βῆμα», 14.3.1952, καὶ «'Ερανιστής» 3 (1965) 4, Διαμάντης, 'Αρχεῖον Α' καὶ Β', ὁ. π. Γιὰ τὴ σχέση χφ τοῦ Ψαλίδα καὶ τοῦ Βηλαρᾶ, βλ. Βρανούσης, ΝΕ, ὁ.π.

9. Βλ. Διαμάντης, 'Αρχεῖον Α', ὁ. π., σ. 556 - 583.

δαιότεραι ἐπιστολαὶ»¹ καί, ἀπὸ τὰ κυρίως γεωγραφικὰ χφφ, ὁ ἀρ. 400 (ἐδῶ, ἀριθ. 7)². Ἀ δημοσίευση μένει ἀκόμα ἡ περιγραφή τῶν κυρίως χφφ τοῦ ἀρχείου καὶ ἡ δημοσίευση «ἀξιολόγων περικοπῶν» τους, ποὺ εἶχαν προαναγγελεθεῖ³. (2). Οἱ ἀναφορὲς τῇ περιγραφῇ τῶν χφφ ποὺ ἀνήκουν σὲ ἄ λ λ α ἀ ρ χ ε ῖ α (κρατικὰ καὶ ιδιωτικὰ) εἶναι ἐπίσης ἐλλιπέστατες⁴, ἐκτὸς ἀπὸ ἐκεῖνες τῶν ἀριθ. 1, 2, 6. Δὲν ὑπάρχει καμία πλήρης δημοσίευση χφ, ἀν ἐξαίρεθεῖ ὁ ἀριθ. 6, ὅπου, ὅμως, πρόκειται γιὰ ἀπόσπασμα τῆς Γεωγραφίας τοῦ Ψαλίδας, ἐνταγμένο σὲ ἀνάλογο μεταγενέστερο ἔργο μαθητῆ του⁵. ἀπὸ τοὺς ἀριθ. 3 καὶ 2 ἔχουν δημοσιευθεῖ ὁρισμένα ἀποσπάσματα — λιγότερα (καὶ μικρότερα) ἀπὸ τὸν πρῶτο⁶, ἐκτενῆ ἀπὸ τὸν δεύτερο⁷. γιὰ τὸν ἀριθ. 4, ποὺ παρουσιάζεται ἐδῶ, θὰ γίνῃ λόγος παρακάτω.

Γιὰ νὰ προχωρήσει ἡ ἔρευνα ἀπὸ τὸ στάσιμο σημεῖο ὅπου βρίσκεται σήμερα⁸, χρειάζεται νὰ ὁλοκληρωθεῖ ἡ παρουσίαση καὶ τοῦ ὑπολοίπου χειρόγραφου ὕλικου, ὅποτε καὶ θὰ εἶναι δυνατὴ μιὰ πρώτη πλήρης καὶ ὁριστικότερη, σὲ σύγκριση μὲ αὐτὴν ποὺ ἐπιχειρεῖται ἐδῶ, κατὰ τάξιν τῶν γεωγραφικῶν ἔργων τοῦ Ψαλίδας. Ἡ μελέτη τῶν κειμένων αὐτῶν καὶ ὁ μεταξὺ τους συσχετισμὸς θὰ ἐπιτρέψουν τὴν ἀποκατάσταση γενετικῆς καὶ χρονολογικῆς ἀκολουθίας σὲ ἓνα ἔργο «ἐν ἐξελίξει», ὅπως

1. Βλ. Διαμάντης, *Ἀρχεῖον Β'*, ὁ. π., σ. 273 - 369, *Α'*, ὁ. π., σ. 552, σημ. Βλ. ἐπίσης, Βρανούσης, *Ψαλίδας*, ὁ. π., σ. 9, 21, 26 - 34, 57, 62, 77 κ. ἐ. (ὅπου καὶ ἀναφορὲς σὲ ἄλλες δημοσιεύσεις ἐπιστολῶν), καὶ Μ. Μ. Παντελιῶ, «Ἡπειρωτικὴ Ἑστία» 25 (1976) 145 - 154.

2. Βλ. παραπάνω, σ. 24, σημ. 3, 4.

3. Βλ. Διαμάντης, *Ἀρχεῖον Α'*, ὁ. π., σ. 556, *Β'*, ὁ. π., σ. 369.

4. (1). Βλ. παραπάνω, σ. 23, σημ. 4, 6, 7, σ. 25, σημ. 1 - 8, σ. 26, σημ. 6 (*Ἀρχεῖο Γ. Βλαχογιάννη* : Γενικά Ἀρχεῖα τοῦ Κράτους δὲν δίνονται τὰ ἀπαραίτητα στοιχεῖα περιγραφῆς τῶν χφφ, οὔτε φαίνεται νὰ ἀριθμοῦνται σωστά τὰ ἀποσπάσματα ποὺ δημοσιεύονται). Βλ. καὶ Βρανούσης, ΝΕ, ὁ. π. Βλ. τώρα, Κ. Α. Διαμάντης, *Τὰ περὶ ἐρχόμενα τῶν ΓΑΚ*, τ. 3, ὁ. π. (2) Βλ.

παραπάνω, σ. 25, σημ. 9 (*Ἀρχεῖο Α. Κολυβᾶ*), παρουσίαση Σ. Λάμπρου γιὰ ἄλλα χφφ ἢ πληροφορίες σχετικὲς μὲ τὸν Ψαλίδας, βλ. καὶ «Νέος Ἑλληνομνήμων» 5 (1908) 328, 7 (1910) 84 καὶ 471, 9 (1912) 308, 10 (1913) 484. (3). Βλ. παραπάνω, σ. 27, σημ. 2. Δὲν ὑπάρχει συστηματικὴ ἀναγραφή τῶν ἄλλων ἀρχείων ἢ βιβλιοθηκῶν ποὺ διασώζουν γεωγραφικὰ κείμενα τοῦ Ψαλίδας βλ. Βρανούσης, *Ψαλίδας*, ὁ. π., σ. 8 - 9 κ.ἐ.

5. Βλ. παραπάνω, σ. 24, σημ. 1, 2.

6. Δέκα ἀποσπάσματα βλ. Παπακώστας, ὁ. π., σ. 499 - 500.

7. Βλ. Χαριτάκης, ὁ. π., σ. 38 - 68 (Εὐρωπαϊκὴ Τουρκία, φφ 24Γ - 56V) καὶ 68 - 74 (Ἀσιατικὴ Τουρκία, φφ 111V - 117Γ).

8. Καὶ ἀπὸ τὸ 1964 (οὐσιαστικὰ ἀπὸ τὸ 1962).

οί διδακτικές αυτές γεωγραφικές παραδόσεις, που έχουν να παρουσιάσουν και πρόσθετα έγγενή προβλήματα : άλλαγές στο ίδιο το κείμενο, ανάλογα με τις ιστορικές μεταβολές και τις ανάγκες της διδασκαλίας, άνομοιογένεια ανάμεσα στα κυρίως διδακτικά γεωγραφικά σώματα και στα αυτότελή άποσπάσματα, τις σημειώσεις, τὰ πληροφοριακά σημειώματα κτλ., λόγω τῶν διαφορετικῶν πρακτικῶν στόχων τους, προσθήκες και άλλαγές από μέρους τῶν μαθητῶν - γραφῶν ἢ - αντιγραφῶν. Ἡ έρευνητική αὐτή προεργασία εἶναι ένδεχόμενο να δώσει τὴ δυνατότητα φιλολογικῆς ἢ και κριτικῆς έκδοσης τῆς Γεωγραφίας, σύμφωνης με τοὺς ἀδελφους, ἀκόμα, περιορισμούς και τις συμβάσεις που θὰ ὑπαγορεύσει τὸ ὕλικο της. Στὸ μεταξύ, εἶναι χρήσιμη, νομίζω, κάθε ειδικότερη προσπάθεια παρουσίανης, περιγραφῆς και συσχετισμοῦ μεμονωμένων κειμένων με τὴν ὑπόλοιπη παράδοση, ιδιαίτερα ὅταν πρόκειται για κείμενα σὰν αὐτὸ τῆς «Γεωγραφίας Φυσικοπολιτικῆς» (παράπάνω, ἀριθ. 4).

Τὸ χφ τοῦ κειμένου αὐτοῦ βρίσκεται σήμερα στὴν κατοχὴ τοῦ κ. Δημητρίου Κρανιώτη. Χάρη στοὺς πάντοτε ζωνρὸ βιβλιακὸ και ἀρχαιακὸ ένδιαφέρον τοῦ καθηγητῆ Γ. Π. Σαββίδη, τὸν ὁποῖο εὐχαριστῶ και ἀπὸ ἐδῶ θερμά, τὸ χφ ταυτίστηκε και, φωτογραφημένο, μοῦ δόθηκε για μελέτη. Οἱ πληροφορίες που εἶχαμε ὡς τώρα για τὸ χφ αὐτὸ ἦταν πενιχρές : Ὁ Ν. Γιαννόπουλος, ἐπιμελητῆς ἀρχαιοτήτων στὸν Βόλο, εἶχε δημοσιεύσει, στὴ δυσέρετη¹ τοπικὴ ἐφ. «Λαϊκὴ Φωνή» (φύλλα ἀπὸ 14 - 19.10.1928), ἀποσπάσματα τοῦ κειμένου σχετικά με τὴν Ἡπειρο. Τὰ ἴδια ἀποσπάσματα ἀναδημοσιεύτηκαν ἀπὸ τὸν φιλόλογο Χ. Ι. Σούλη στὴν ἐφ. «Ἡπειρος» τῶν Ἰωαννίνων (φύλλα ἀπὸ 26 - 30. 5. 1929)². στὸ φύλλο τῆς 26.5. ὁ εκδότης ἔδινε, σὲ ἐπιστολὴ του, τὰ

1. Ὅχι μόνο σήμερα, ἀλλὰ και κατὰ τὴν ἐποχὴ τῆς δημοσίευσης που μᾶς ένδιαφέρει· βλ. Χαριτάκης, ὅ. π., σ. 37, σημ. 3.

2. Κάτω ἀπὸ τὸν γενικὸ τίτλο «Γεωγραφία τῆς Ἡπείρου» και σὲ τέσσερις συνέχειες, που δὲν ἐξαιτλοῦν ὅλο τὸ σχετικὸ με τὴν Ἡπειρο κείμενο τοῦ χφ: 26.5.1929: § 363 (φφ 119^γ - 121^γ), ἀρχή: Πρώτη λοιπὸν ἐπαρχία τῆς Ἡπείρου εἶναι τὰ Ἰωάννινα..., τέλος:... τὸσον φόρον πληρώνει ἢ ἀμάθεια και δὲν <τὸ> αἰσθά-

νεται. — 28.5.1929: §§ 364 - 365 (φφ 121^γ - 123^γ), ἀρχή: Τὰ Ἰωάννινα λοιπὸν..., τέλος:... και αἱ λίμναις σπάνιαις. — 29.5.1929: §§ 366 - 369 (φφ 123^γ - 125^γ), ἀρχή: Τὰ χωριά τῶν Ἰωαννίνων διαιροῦνται..., τέλος:... σιμὰ εἰς τὰ χωριά Ἀλουποχώρι, Τζαρακοβίστα και Δραμασσούς. — 30.5. 1929: §§ 370-374 (φφ 125^γ - 127^γ), ἀρχή: Ἡ δὲ τετάρτη περιοχή τὰ Κούρρεντα... τέλος:... τώρα δὲ εἶναι ἄσημον.

Με τὴ βοήθεια τοῦ κ. Γ. Π. Σαβ-

έξής, μόνο, πληροφοριακά στοιχεΐα για τὸ χφ : τὸ ὄνομα τοῦ τότε κατόχου του, γιατροῦ στὸν Βόλο, Ἰσοκράτη Παλαμηδᾶ, καὶ — ἀλλοιωμένη — τὴν ἐπιγραφή στὸ πρῶτο φύλλο τοῦ χφ ποὺ προηγεῖται ἀπὸ τὸ κείμενο¹. Οἱ μεταγενέστεροι μελετητὲς ἀρκοῦνται σὲ ἀπλὴ βιβλιογραφικὴ ἀναφορὰ τῶν δύο αὐτῶν ἀποσπασματικῶν δημοσιεύσεων². Καθὼς πρόκειται, λοιπόν, γιὰ κείμενο οὐσιαστικὰ ἄγνωστο στὸ σύνολό του, εἶναι ἀπαραίτητη καὶ ἡ περιγραφή τοῦ χφ καὶ ἡ συγκριτικὴ ἔνταξη τοῦ κειμένου ποὺ ἀντιπροσωπεύει μέσα στὸ πλέγμα τῶν γνωστῶν γεωγραφικῶν συγγραμμάτων τοῦ Ψαλίδας.

Τὸ χφ εἶναι χάρτινο, διαστ. 0,184X0,136 μ., δεμένο μὲ δέρμα, καὶ ἀπαρτίζεται ἀπὸ 270 σελίδες (φφ 1 + 1 + 131 + 2). Νεώτερο χέρι ἔχει ἀριθμήσει τὶς σελίδες recto στὰ φύλλα 1 - 29 [= 1 - 131] τοῦ κειμένου τῆς Γεωγραφίας· ἡ ἀρίθμηση, μὲ ἀραβικοὺς ἀριθμοὺς, σημειώνεται συνήθως στὸ μέσο τοῦ ἐπάνω μέρους τῶν σελίδων τοῦ χφ (κατ' ἐξαίρεση κάποτε στὸ ἐπάνω δεξιὸ περιθώριο, ὅπως στὰ φφ 1, 16, 19, 20 - 22, 25 - 27, 34 κ. ἄ.), ἐκτὸς ἀπὸ δύο φορές, στὰ φύλλα ποὺ μεσολαβοῦν μεταξὺ τῶν (ἀριθμημένων) φφ 35 - 36 καὶ 90 - 91, καὶ τὰ ὁποῖα δὲν ἔχουν ἀριθμηθεῖ ἀπὸ παραδρομὴ³. Ἀπὸ τὸ ἐπάνω μέρος τοῦ (ἀριθμημένου) φ 1 λείπει στενὴ λωρίδα, σχισμένη, ὅπως φαίνεται, πρὶν ἀπὸ τὴν ἀρίθμηση τοῦ χφ (μερικὰ γράμματα μιᾶς γραμμῆς κειμένου ποὺ ὑπῆρχε ἐπάνω ἀπὸ τὸν τίτλο διακρίνονται ὀλόκληρα ἢ μισά).

Στὸ ἐπάνω μέρος τῆς σελίδας verso τοῦ πρώτου ἐσώφυλλου, κάτω ἀπὸ δύο (ἢ τρεῖς) ἀράδες δυσανάγνωστες λόγω φθορᾶς ἀπὸ ὑγρασία, ποὺ εἶναι ἐμφανὲς στὰ ἀρχικὰ καὶ τελικὰ φύλλα τοῦ χφ, ὑπάρχει τὸ σημεῖωμα : *Ἰσοκρατὴς Παλαμηδᾶς· 20 Μαῖον 1924 Βόλο(ς) | Αριθμ. 700B*. Στὸ recto τοῦ ἐπόμενου φύλλου ὑπάρχουν γραμμένα, μὲ τὴν ἴδια γραφή τοῦ κυρίως κειμένου, στὸ ἐπάνω μισὸ τῆς σελίδας, τὰ ἐξής : *γεωγραφία φυσικοπολι(τι)κὴ σύντομα | συντεθεῖσα παρὰ Ἀθανασίου |*

βίδη εἶχα στὴ διάθεσή μου τὶς συνέχειες αὐτές, σὲ φωτοτυπίες τῆς δυσπρόσιτης ἐφ. «Ἡπειρος» ποὺ ὀφείλονται στὴν εὐγενικὴ προθυμία τοῦ προέδρου τῆς Ἑταιρείας Ἡπειρωτικῶν Μελετῶν κ. Κ. Φρόντζου. Ἡ παραβολὴ πρὸς τὸ χφ δείχνει ὅτι ἡ δημοσίευση ἀποδίδει γενικὰ πιστὰ τὸ κείμενο, μὲ λίγες παραναγνώσεις καὶ ἀλλοιώσεις : παραλείψεις ἢ (ἐπεξηγηματικὲς) προσθήκες λέξεων, διατή-

ρηση ὀρισμένων ὀρθογραφικῶν συντηρητηρισμῶν καὶ φωνητικῶν γραφῶν.

1. «Γεωγραφία φυσικοπολιτικὴ σύντομα συντεθεῖσα ὑπὸ Ἀθαν. Ψαλίδας. Ἰωάννινα 1813». Πρβ. τὴν ἐπιγραφή στὸ χφ, ἐδῶ, σ. 30 - 31.

2. Βλ. Χαριτάκης, ὅ. π., σ. 37, σημ. 7, Βρανούσης, *Ψαλίδας*, ὅ. π., σ. 9, σημ. 6, Παπαχαρίσης, ὅ. π., σ. 19*, σημ. 18.

3. Ἐδῶ δηλώνονται μὲ : 35A, 90A.

Ψαλίδα. / *Πρὸς χρῆσιν τῶν ἑαυτοῦ μαθητῶν / ἐν τῇ σχολῇ τοῦ*
εὐγενεστάτου πικρο / ζῶν Καμπλάνη / ἐν ἔτεσιν / αὐτοῦ: 1813. Ἰω-
 ἀννινα. Ἄλλο χέρι (καὶ μὲ παχύτερα γράμματα) πρόσθεσε στὸ κάτω
 μέρος τῆς ἴδιας σελίδας ἔξι ἀνορθόγραφες σειρές, ποὺ ἀρχίζουν : οὗτο
 τῷ παρὸν βιβλίον ἕνα αξιόλογον / Μαθ(ημ)᾽ α γιομετρία . . ., καὶ τε-
 λειώνουν μὲ τὴ χρονολογικὴ ἐνδειξή : *ενέτι : αὐκδ : 1824.* Στὸ κάτω
 μέρος τῆς σελίδας verso τοῦ ἴδιου φύλλου ὑπάρχει καὶ νέο σημεῖωμα,
 ἀπὸ τρίτο χέρι, μεταγενέστερου κατόχου τοῦ χφ : καὶ τότε *συν τοῖς*
ἄλλοις ὑπάρχει κτῆμα / καμοῦ τοῦ Κωνσταντινιάδη / Σωτηρίου / τῆς
α : ἱανουαρίου 1843. Ἀπὸ τὸ ἴδιο χέρι εἶναι καὶ τὸ ἀνάλογο (μὲ μικρὴ
 παρέκκλιση στὸ ὄνομα) σημεῖωμα στὴν τελευταία σελίδα verso τοῦ
 χφ : καὶ τότε *συν τοῖς ἄλλοις ὑπάρχει / καμοῦ τοῦ Κωνσταντίνου Κ.*
Σωτηρίου προηγεῖται ἐκεῖ μία ἀκόμη χρονολογικὴ ἐνδειξή : *α. 15.*
8βρίου 1815. ε.π. Ἰωάννινα, ἀκολουθοῦμενη ἀπὸ τὸ ὄνομα: *Τοῦ Γεωργίου*
μάνθου, καὶ ἀκολουθεῖ ἕνα ἀκόμη ὄνομα, στὴν τελευταία ἀράδα τῆς
 σελίδας : *τοῦ Γεωργίου παρὰσχον.* Τέλος, στὸ verso τοῦ τελευταίου
 φύλλου τοῦ κυρίως κειμένου ὑπάρχουν δύο σημειώματα, ἀπὸ διαφο-
 ρετικὸ χέρι τὸ καθένα, ἀπὸ τὰ ὁποῖα τὸ πρῶτο ἀναφέρεται στὸ κείμενο
 τῆς Γεωγραφίας : εἶναι δύο σειρές¹, στὸ ἐπάνω μέρος τῆς σελίδας,
 ποὺ σχετίζονται — διαφοροποιώντας μερικὰ τὸ περιεχόμενο — μὲ τὶς
 §§ 96, 99 (= φφ 33^τ, 34^τ) τοῦ κειμένου· τὸ δεύτερο σημεῖωμα πρέπει
 νὰ ἔχει σχέση μὲ ἄλλο μάθημα τοῦ Ψαλίδα (Φυσικὴ πειραματικὴ) καὶ
 ἀναφέρεται στὴν ἀντλία κενοῦ ἀέρος καὶ τὸν νόμο τῶν ἀερίων τῶν Ο. ν.
 Guericke — Sir R. Boyle². Ἀποσπάσματα ἀπὸ ἄλλες παραδόσεις
 εἶναι ἴσως καὶ τὰ δύο σημειώματα τῆς σελίδας recto τοῦ πρώτου φύλ-
 λου μετὰ τὸ κείμενο, γραμμένα καὶ πάλι ἀπὸ διαφορετικὰ χέρια (ποὺ
 πλησιάζουν κάπως τὸ πρῶτο χέρι τοῦ φ 131^ν)³.

1. » ἡ Φράντζα διαιρεῖται εἰς τρι-
 ἄντα διουκήσεις, τῶν ὁποίων ἡ δι-
 ουκεῖται κρέμονται μόνον εἰς τὰς προσ-
 ταγὰς τοῦ βασιλέως.

2. » ὁ πρῶτος ἐφευρετὴς τῆς πνευ-
 ματικῆς ἀντλίας ἐξηγήσατο / ὁ Ὁ-
 θων Οὐέρικος ἐκ Μαγδεβούργου, καὶ
 ἄρχισε νὰ τὴν κοινολογῇ εἰς τὴν ἑα-
 τισβῶναν, κατὰ τὸ ἔτος 1654: μετ' /
 ἄλλου χρόνου ἐτελειοποιήθη ὑπὸ τοῦ
 Βοῦλον ἄγγλου, καὶ διὰ / τοῦτο ὠνο-
 μάσθη Βοῦλον μηχανή, καὶ ἀλησμο-

νήθη τὸ / ὄνομα τοῦ πρώτου ἐφευ-
 ρετοῦ Ἀλαμανοῦ. Βλ. πρόχειρα, W.
 Stein, *Kulturfahrplan*, Berlin² 1958,
 σ. 795 (1654) καὶ 799 (1662).

Γιὰ τὴ διδασκαλίαν τῆς Πειραματι-
 κῆς Φυσικῆς ἀπὸ τὸν Ψαλίδα, βλ.
 Βρανούσης, *Ψαλίδα*, δ. π., σσ. 11,
 25, 43, 61, σημ. 38, Διαμάντης,
 Ἀρχεῖον Β', δ. π., σσ. 306, 346,
 366.

3. Τὸ πρῶτο ἀπὸ αὐτὰ ἀναφέρε-
 τα. (ἴσως ἀνεκδοτολογικὰ) στοὺς

Τὸ κείμενο τῆς «Γεωγραφίας φυσικοπολιτικῆς» ἀκολουθεῖ στὸ χφ τὴν ἐξῆς διάρθρωση :

1. φφ 1^r - 21^r : γεωγραφία μέρος Πρῶτον / φυσικὸν καὶ πολιτικὸν (§§ 1 - 54)¹.

2. φφ 21^r - 129^r : Περὶ Εὐρώ / πης. (§§ 55 - 379).

α. φφ 21^r - 26^v : [Γενικά γιὰ τὴν Εὐρώπη] Ἀρχή : Ἡ Εὐρώπη περιορίζεται πρὸς μὲν τὸ νότιον μέρος. . . Τέλος : . . . καὶ <εἰς> ὅλα δὲ αὐτὰ τὰ βασίλεια ἀνθοῦν αἱ τέχναις καὶ ἐπιστήμαις, καὶ τὸ ἐμπόριον καθ' ὑπερβολήν. (§§ 55 - 66).

β. φφ 26^v - 28^v : Μέρος Α' / Περὶ τῆς Εὐρώπης μερικῶς, καὶ πρῶτον περὶ τῆς πορτογαλλίας (§§ 67 - 73).

γ. φφ 28^v - 31^v : Περὶ τῆς Ἰσπανίας (§§ 74 - 85).

δ. φφ 31^v - 34^v : Περὶ τῆς φράντζας (§§ 86 - 100).

ε. φφ 34^v - 39^r [+ 35A] : Περὶ τῆς με / γάλης Βρετανίας (§§ 101 - 119).

ζ. φφ 39^r - 42^v : Περὶ τῆς Δανι / μαρκίας, καὶ Νορ / βηγίας (§§ 120 - 132).

η. φφ 42^v - 46^r : Περὶ τῆς / Σβεκίας (§§ 133 - 142).

θ. φφ 46^r - 68^r : Περὶ τῆς Ρουσ - / σίας (§§ 143 - 204).

ι. φφ 68^v - 70^r : Περὶ / τῆς Λεχιᾶς (§§ 205 - 212).

κ. φφ 70^v - 71^v : Περὶ / τῆς Προυσίας (§§ 213 - 219).

λ. φφ 71^v - 90A^r : Περὶ τῆς / γερμανίας (§§ 220 - 306).

μ. φφ 90A^r - 96^r : Περὶ / τῆς Ἰταλίας (§§ 307 - 328).

ν. φφ 96^v - 129^r : Περὶ τῆς / ἐυρωπαϊκῆς Τουρκίας. (§§ 329 - 379).

1. Ἡ σύγκριση μὲ τὰ ἄλλα χφφ τῆς Γεωγραφίας, γιὰ ὅσα γνωρίζουμε τὴ διάταξη τῶν περιεχομένων τους τοῦ 1ου Μέρους, ὁδηγεῖ στὶς ἐξῆς διαπιστώσεις : (1). Οἱ ἀριθ. 1 καὶ 2 εἶναι πληρέστεροι θεματικά, ἐφόσον ὕστερα ἀπὸ τὸ τμῆμα τὸ σχετικὸ μὲ τὴν Εὐρώπη ἀκο-

¹Ιουστινιάνειους πολέμους (λόγια τοῦ «γελέμωρου»), ἐνῶ τὸ δεύτερο εἶναι μικρὸ χωρίο στὰ ἀρχαῖα ἑλληνικά. Ἀκόμη στὸ πίσω ἐξώφυλλο τοῦ κώδικα (ἐσωτερικὴ ὀψη) εἶναι σημειωμένη μιὰ πρόσθεση, καὶ οἱ λέξεις : τὸ κεχραμπ(ά)ρι / ἤλεκτρον.

1. Οἱ παράγραφοι ἀριθμοῦνται στὸ χφ πρῶτα μὲ ἀραβικὸ καὶ κατόπιν (μὲ τὴ μεσολάβηση διπλῆς τελείας) μὲ τὸν ἀντίστοιχο ἑλληνικὸ ἀριθμὸ· παράγραφος σημειώνεται πρὶν ἀπὸ τὸν ἀραβικὸ καὶ — συχνά — ὕστερα ἀπὸ τὸν ἑλληνικὸ ἀριθμὸ.

λουθοῦν τὰ ἀντίστοιχα γιὰ τέσσερις ἄλλες ἡπείρους¹. (2). Ἡ σειρά περιγραφῆς τῶν εὐρωπαϊκῶν κρατῶν εἶναι διαφορετικὴ στὸ χφ μας ἀπὸ τὴ σειρά τῶν ἀριθ. 1 καὶ 2 — ὅσο μᾶς ἐπιτρέπουν νὰ συμπεράνουμε τὰ διαθέσιμα στοιχεῖα περιγραφῆς τῶν τελευταίων²: στὸ χφ μας ἡ ἀρχὴ γίνεται μὲ τὴ ΝΔ. Εὐρώπη καὶ ἡ καταγραφὴ ὁλοκληρώνεται στὴν Εὐρωπαϊκὴ Τουρκία, ἐνῶ οἱ ἀριθ. 1, 2 ἀρχίζουν μὲ τὴν Εὐρωπαϊκὴ Τουρκία καὶ συνεχίζουν μὲ τὴ Ρωσία καὶ τὰ ὑπόλοιπα εὐρωπαϊκὰ κράτη κατὰ διαφορετικὴ διάταξη.

2. Ἀντίθετα μὲ ὅ,τι γίνεται στὴ δομὴ καὶ τὴν περιεκτικότητά γενικὰ τῆς γεωγραφικῆς ὕλης, ἡ «Γεωγραφία φυσικοπολιτικὴ», στὰ τμήματα ποὺ παραδίδει καὶ ὅπου ἡ σύγκριση μὲ τὰ δημοσιευμένα ἀντίστοιχα τμήματα ἄλλων χφφ εἶναι δυνατή, ἀντιπροσωπεύει σὲ γενικὲς γραμμὲς ἐκτενέστερο καὶ πληρέστερο κείμενο ἀπὸ ὅ,τι τὰ ὑπόλοιπα χφφ· σὲ σχέση μὲ ὅσα χφφ μπορούμε — λιγότερο ἢ περισσότερο — νὰ μελετήσουμε, φαίνεται, ἐπίσης, ὅτι παραδίδει καὶ τὸ καλύπτεται διατηρημένο, τὸ αὐθεντικότερο κείμενο:

α. Ἡ σύγκριση μὲ τὸν ἀριθ. 2, στὰ σημεῖα ὅπου ὁ παραλληλισμὸς εἶναι δυνατὸς — γιὰ τὴν ὥρα μόνο στὰ σχετικὰ μὲ τὴν Εὐρωπαϊκὴ Τουρκία³ —, φανερώνει σημαντικὲς διαφορὰς τῶν δύο κειμένων καὶ στὴ λεκτικὴ διατύπωση καὶ στὴ διάταξη τῶν περιεχομένων στὰ ἀντίστοιχα μέρη, τὰ ὁποῖα εἶναι: Ἀριθ. 2: φφ 24^Γ - 56^ν (§§ 16 - 60) — Ἀριθ. 4: φφ 96^ν - 129^Γ (§§ 329 - 379). ἀναλυτικότερα, κατὰ παραγράφους: 16 — 329 (+ τέλος 334), 17 — 330, 18 — 331, 19 - 20 — 332, 21 — 333, 22 (+ τέλος 16) — 334, 23 — 335, 24 - 336, 25 — 337, 26 — 338, 27 — 339, 28 — 340, 29 — 341, 30 — 342, 31 — 343, 32 — 344, 33 — 345, 34 — 346, 35 — 347, 36 — 348, 37 — 349, 38 — 350, 39 — 351, 40 - 41 — 352, 42 — 353, 43 — 354, 44 — 355, 45 — 356, 46 — 357, 47 — 358, 48 — 359, 49 — 360, 50 - 52 — 361, 53 — 362 - 374, 54 —, 55 — 375, — 376 - 379, 56 - 60—.

Ὁ ἀριθ. 2 περιέχει, ὕστερα ἀπὸ τὴν § 56, τμήμα ποὺ λείπει ἐντελῶς ἀπὸ τὸν ἀριθ. 4 (τὰ σχετικὰ μὲ τὴν «Ἑλλάδα»: Θεσσαλία, Στερεὰ, Πελοπόννησο, Κρήτη, νησιὰ Αἰγαίου), παραδίδει ὅμως πολὺ συνο-

1. Μὲ τὴν ἴδια ἀκολουθία: Ἀφρικὴ, Ἀσία, Αὐστραλία, Ἀμερικὴ. Βλ. καὶ Βρχνούσης, ΝΕ, ὁ.π., σ. 55 (ἀριθ. 5;).

2. Πληρέστερα γιὰ τὸν ἀριθ. 1

(βλ. Σαλαμάγκας, ὁ.π., σ. 495), ἀνεπαρκῆ γιὰ τὸν ἀριθ. 2 (βλ. Χαριτάκης, ὁ.π., σ. 35).

3. Βλ. Χαριτάκης, ὁ.π., σσ. 36, 38-68.

πτικότερη τὴν περιγραφή τῆς Ἡπείρου καὶ ἀντιπροσωπεύει ἐκφραστικὰ μιὰ μορφή ποὺ τὸ ὕφος τῆς ἀπομακρύνεται ἀρκετὰ ἀπὸ ἐκεῖνο τῆς «Γεωγραφίας φυσικοπολιτικῆς».

β. Ὁ ἀρ. θ. 6, ἀντίθετα, ἀντιπροσωπεύει ἀπὸ τὴν ἀρχὴ ὡς τὸ τέλος τὴν ἴδια παράδοση μὲ τὸ κείμενό μας, μὲ τὸ ὅποιο πολὺ συχνὰ βρίσκεται καὶ σὲ ἀπόλυτη λεκτικὴ ταύτιση. Ἡ ἀντιστοιχία στὰ δύο χφφ εἶναι ἡ ἀκόλουθη: Ἀριθ. 6: φφ 69^τ - 87^ν — Ἀριθ. 4: φφ 116^ν - 129^τ (§§ 360 - 379)· ἀναλυτικότερα: φφ 69^τ - 70^τ — § 360, 70^τ - 72^ν — 361, 72^ν - 73^τ — 362, 73^τ - 75^ν — 363, 75^ν - 78^τ — 364, 78^τ - 78^ν — 365, 78^ν — 366, 78^ν - 79^ν — 367, 79^ν - 80^ν — 368, 80^ν — 369, 81^τ — 370, 81^τ - 81^ν — 371, 81^ν — 372, 81^ν - 83^τ — 373, 83^τ — 374, 83^ν - 84^τ — 375, 84^τ - 84^ν — 376, 84^ν - 85^τ — 377, 85^τ - 85^ν — 378, 85^ν - 87^ν — 379.

Ἐδῶ πρέπει νὰ γίνουν ὀρισμένες παρατηρήσεις, ποὺ ἀφοροῦν τὶς διαφορὲς τοῦ κειμένου μας μὲ τὸν ἀριθ. 6. Ἐξετάζοντας τὸ κείμενο τοῦ τελευταίου αὐτοῦ χφ, στὸ ὅποιο ὁ ἐκδότης του διακρίνει¹, γιὰ τὸ τμήμα ποὺ μᾶς ἐνδιαφέρει, τὶς ἐξῆς τρεῖς διαφορετικὲς γραφές: (α) τὴ «γραφὴ τοῦ Κοσμᾶ Θεσπρωτοῦ» (φφ 69^τ - 72^ν, 74^τ - 77^τ, 79^ν, 82^τ - 87^ν), (β) τὴ «γραφὴ Α» (φφ 72^ν - 73^ν, 78^ν - 79^ν, 81^τ - 81^ν), καὶ (γ) τὴ «γραφὴ Β» (φφ 77^ν - 78^ν, 80^τ - 80^ν), παρατηροῦμε ὅτι: (1). Ἐνῶ ἡ «γραφὴ Α» καὶ — λιγότερο — ἡ «γραφὴ Β» παραδίδουν κείμενο μὲ ἐλάχιστες διαφορὲς ἀπὸ τὸ ἀντίστοιχο τῆς «Γεωγραφίας φυσικοπολιτικῆς» (κυρίως στὴν ἀπόδοση μερικῶν συμφωνικῶν συμπλεγμάτων σὲ τοπωνύμια, ἢ σὲ ἄλλες μορφολογικὲς καὶ λεκτικὲς ἢ ἀριθμητικὲς παραλλαγές)², ἡ «γραφὴ τοῦ Κοσμᾶ» προχωρεῖ σὲ αἰσθητὲς καί, κάποτε, σημαντικὲς μεταβολές³ ἢ σὲ συχνότερες συντομεύσεις καὶ παραλεί-

1. Βλ. Παπαχαρίσης, ὁ. π., σ. 15* - 16*.

2. Ἐνδεικτικὰ, ἀριθ. 6 (φ 72^ν κ. ἐ.): Τζουμέρικα, Οὐλίτζικα, Μητζκέλι, Τοτζκαριᾶς, Μόσκβαν, κ. ἄ. — ἀριθ. 4 (φ. 118^ν κ. ἐ.): Τζουμέρικα, Ὀλίτζικα, Μιτζικέλι, Τοσκαριᾶς, Μόσχαν, κ. ἄ. Ἀριθ. 6: εἴπομεν, οἱ λίμνες, Ἀλήπασιαν, εἰς τὰ ὁποῖα, κατέθεσαν, χιλιάδας, Βιέννας, κ. ἄ. — ἀριθ. 4: εἴπαμεν, αἱ λίμνες, Ἀληπα-

σᾶν, ὁπού, κατέθησαν, χιλιάδες, Βιέννης, κ. ἄ. Ἀριθ. 6: νότια, ἀνατολικο-νότια, ἀνατολικά, ἀνατολικοβόρεια, ὤρες 12, τζαμὰ 17, 124 χιλιάδας ρούβλια, κ. ἄ. — ἀριθ. 4: βόρεια, δυτικο-βόρεια, δυτικά, δυτικονότια, ὤρες 10, τζαμὰ 16, 120 χιλιάδες ρούβλια, κ. ἄ.

3. Οἱ περισσότερες διαφορὲς: Ἀριθ. 6, φ 76^ν — ἀριθ. 4, φ 122^τ. Ἀριθ. 6, φ 85^τ — ἀριθ. 4, φφ 128^τ, 128^ν. Ἀριθ. 6, φφ 86^τ, 86^ν, 87^τ — Ἀριθ. 4, φφ 128^ν, 129^τ.

ψεις¹. (2). Ἐνῶ οἱ γλωσσικὲς καὶ συντακτικὲς διαφορὲς τῶν «γραφῶν Α καὶ Β» πρὸς τὸ κείμενο τῆς «Γεωγραφίας φυσικοπολιτικῆς», ἀλλὰ καὶ μεταξύ τους, εἶναι ἐλάχιστες, μὲ τὴ «γραφὴ τοῦ Κοσμᾶ» οἱ ἀρχαῖστικὲς ἢ συντηρητικότερες «ἐπεμβάσεις» στὸ κείμενο γίνονται ἔντονες, ἰδιαίτερα στὴ φωνολογία, τὴ μορφολογία (καταλήξεις) καὶ τὸν τονισμό².

Ἡ διαφορὰ στὸν χρόνον σύνθεσης τῶν δύο κειμένων, ἀλλὰ, ὅπως φαίνεται, καὶ στὶς προσωπικότητες τοῦ δασκάλου καὶ τοῦ μαθητῆ³, μπορεῖ ὅπωςδῆποτε νὰ ἐξηγήσει τὶς ἀλλαγές ποὺ ἀναφέρθηκαν· ἐνδιαφέρον εἶναι ὅτι οἱ ἀντιγραφεῖς Α καὶ Β (ἴσως μαθητὲς τοῦ Κοσμᾶ)⁴ ἀντιγράφουν πιστότερα, καὶ χωρὶς συντηρητικὲς πρωτοβουλίες, ἀπὸ ἓνα κείμενο ποὺ βρίσκεται πάρα πολὺ κοντὰ σ' αὐτὸ τοῦ χφ μας⁵.

1. Ἀριθ. 6, φ 74r — ἀριθ. 4, φ 120r. Ἀριθ. 6, φ 74v — ἀριθ. 4, φφ 120r, 120v. Ἀριθ. 6, φ 75v — ἀριθ. 4, φφ 120v, 121r. Ἀριθ. 6, φ 76r — ἀριθ. 4, φ 121 κ. ἐ. Οἱ περισσότερες καὶ σημαντικότερες, στὰ φφ 75v - 78r καὶ 85r - 86r τοῦ ἀριθ. 6.

2. Ἐνδεικτικὰ, ἀριθ. 6 (φ 69v κ. ἐ.): Ἀλβανοί, Ἀλβανική, Ἀλβανία κτλ., φθιάνουν, ταμβάκον, τὰ ὅποια, εἰς τὰ ὅποια, ἥτις κτλ., σθλαβονικήν, εἰς τὰς πόλεις, τὰς ἀκολουθούς, Κονίτζης, Αἰλῶνος, Βιώσης, ἐλέγετο, Τοσκηριάν, ἐκτὸς τῶν, ὑπὸ τῶν κτλ. — ἀριθ. 4 (φ 119r κ. ἐ.): Ἀλβανίτες, ἀλβάνικη, Ἀλβανιτὰ κτλ., φκιάνουν, ταμπάκον, ὀπὸν, σλαβονικήν, εἰς τὰς πόλεις, τὰς ἀκόλουθες, Κονίτζας, Αἰλῶνας, Βιώσας, ἐλέγονταν, Τοσκαριάν, ἔξω ἀπὸ τοὺς, ἀπὸ τοὺς κτλ.,

3. Βλ. Βρανούσης, *Ψαλίδας*, ὁ. π., σσ. 24 κ. ἐ., 27, 87, ΝΕ, ὁ. π., καὶ Παπαχαρίσης, ὁ. π., σ. 21* κ. ἐ. Ἀπὸ τὸν τελευταῖο μελετητὴ περνᾷ ἀπαράτηρητο καὶ ἀσχολίαστο τὸ ὅτι ἡ γλωσσικὴ ἐπίδραση τοῦ Ψαλίδα στὸν Κοσμᾶ φαίνεται νὰ ἐξασθενεῖ, καί, πάντως, ὅτι ἡ γλωσσικὴ πρακτικὴ τους δὲν ταυτίζεται.

4. Ἡ ὑπόθεση τοῦ Παπαχαρίση, ὁ. π., σ. 20*, σημ., καὶ σ. 16*, ὅτι ὁ

Κοσμᾶς ἔγραψε (καὶ διέσωσε) τὸ τμήμα αὐτὸ τῆς Γεωγραφίας «κατὰ τὰς ὥρας... τῆς παραδόσεως τοῦ μαθήματος» τοῦ Ψαλίδα, δύσκολα ἐναρμονίζεται μὲ τὴ διάκριση ποὺ κάμνει ὁ ἴδιος ἀνάμεσα σὲ τρεῖς διαφορετικὲς γραφές στὸ χφ, μὲ ὁρισμένες διαφοροποιήσεις ποὺ ὑπάρχουν ἀνάμεσα στὰ κείμενα 4 καὶ 6, καθὼς καὶ μὲ τὸ ἐπιλογικὸ σημείωμα τοῦ Κοσμᾶ στὸ τέλος τῆς «Περιγραφῆς Γεωγραφικῆς», φ 87v. Τούλάχιστο οἱ τρεῖς διαφορετικὲς γραφές τοῦ ἀριθ. 6 δὲν μπορεῖ νὰ ἀποτελοῦν τυχαῖο γεγονός.

5. Ἰσως ἀπὸ κείμενο ποὺ ἀντιπροσωπεύει τὴν παράδοση μεταξὺ 1810 - 1815. Ἡ πληροφορία ὅτι ὁ Κοσμᾶς ἀποφοίτησε τὸ 1815 ἀπὸ τὴν Καπλανικὴ Σχολὴ δὲν κλονίζεται ἀπὸ τὰ ἀντίθετα ἐπιχειρήματα τοῦ Παπαχαρίση, ὁ. π., σ. 10* - 11*· βλ. καὶ παραπάνω, σ. 24, σημ. 2. Ἐνδεικτικὸ εἶναι τὸ ὅτι ὅλες οἱ «ὑποσέλιδες» σημειώσεις - προσθήκες στὸ κείμενο τοῦ ἀριθ. 6 ἀφοροῦν γεγονότα ἀπὸ τὸ 1815 - 1832· βλ. Παπαχαρίσης, ὁ. π., σ. 102, σημ. 58, 62, καὶ σ. 105, σημ. 88, 89, 96. Πρέπει νὰ ἐπιστημανθεῖ ὅτι ἡ ἀντιπαραβολὴ τῶν ἀριθ. 4 καὶ 6 — ἰδιαίτερα στὰ τμήματα τοῦ τελευταίου ποὺ δὲν εἶναι ἀπὸ τὸ «χέρι τοῦ

γ. Τὰ λίγα δημοσιευμένα ἀποσπάσματα τοῦ ἀριθ. 3 ἐπιτρέπουν μόνο σὲ περιορισμένο βαθμὸ τὴ σύγκριση μὲ τοὺς χρονολογικὰ μεταγενέστερους ἀριθ. 4 καὶ 2. Ἡ ἀντιστοιχία τῶν τριῶν αὐτῶν χφφ εἶναι : Ἀριθ. 3 : ἀπ. 1 [«Δεισιδαιμονίας κακὰ»]¹ — Ἀριθ. 4 : § 334 (φφ 99^v - 100^r) — Ἀριθ. 2 : § 16 (φφ 24^v - 25^r), ἀπ. 2 [«Κακοδιοίκησις»] — § 335 (φ 100^r) — § 23 (φ 28^v), ἀπ. 3 [«Βλάχοι»] — § 336 (φφ 101^r - 102^r) — § 24 (φ 30^r), ἀπ. 4 [«Ὄνομα Ἀλβανιτῶν»] — § 336 (φ 102^r) — ἀπ. 5 [«Ἐκτασις Ἑλληνισμοῦ»] — § 336 (φ 101^v) — § 24 (φ 30^r), ἀπ. 6 [«Τὸ ὄνομα τῶν Ἑλλήνων»] — § 336 (φ 102^r) — § 24 (φ 30^r), ἀπ. 7 [«Ἀλβανῖται (χαρακτήρ)»] — § 338 (φφ 104^r - 104^v) — § 26 (φφ 32^r - 32^v), ἀπ. 8 [«Πλεονεξία κλήρου»] — § 343 (φ 108^r) — § 31 (φ 36^r), ἀπ. 9 [«Φιλιππούπολις»] — § 343 (φ 108^r) — § 31 (φ 36^v), ἀπ. 10 [«Τέχνες, ἐμπόριον»] — § 357 (φ 114^v) — § 46 (φφ 42^v - 43^r).

Ὁ ἀριθ. 2 παρουσιάζει καὶ στὴ σύγκριση αὐτὴ τὶς μεγαλύτερες ἀποκλίσεις : παράλειψη πολλῶν σημείων (κάποτε καὶ παραγράφων) τοῦ κειμένου, συντόμευση ἄλλων κτλ. Ἀντίθετα, ἡ σύγκριση ἀνάμεσα στοὺς ἀριθ. 3 καὶ 4 φανερώνει χαρακτηριστικὲς ὁμοιότητες στὴ σειρά τῆς καταγραφῆς², στὰ περιεχόμενα καὶ στὴ λεκτικὴ διατύπωση· στὸν ἀριθ. 3, πάντως, εἶναι εὐδιάκριτη μιὰ περιορισμένη τάση ἐπιτομῆς, ἀλλὰ καὶ κάποιος γλωσσικὸς συντηρητισμὸς³, σὲ μικρότερη βέβαια κλίμακα ἀπὸ ὅ,τι παρατηρεῖται στὸ μεταγενέστερο «ἀπόγραφο» τοῦ Κοσμᾶ (ἀριθ. 6)⁴.

Κοσμᾶ — δὲν ἀποκλείει καὶ τὴ δυνατότητα ὁ ἀριθ. 4 νὰ εἶναι ἡ ἄμεση πηγὴ τοῦ ἀριθ. 6· ἓνα τέτοιο συμπέρασμα, πάντως, μπορεῖ — ἀρνητικὰ — νὰ ἐνισχυθεῖ μόνο ἂν ἡ σύγκριση πρὸς τὰ ὑπόλοιπα χφφ τῆς Γεωγραφίας δὲν φανερῶσει ἄλλο συγγενέστερο κείμενο.

1. Οἱ τίτλοι τῶν ἀποσπασμάτων εἶναι τοῦ ἐκδότη· βλ. Παπακώστας, ὁ. π., σ. 499 - 500.

2. Ἐκτὸς ἀπὸ δύο σημεία: (1) τὸ πρῶτο ἀπ. τοῦ ἀριθ. 3 ἀντιστοιχεῖ στὴν § 334 καὶ ὄχι στὴν § 329 τοῦ ἀριθ. 4, ὅπως θὰ ἔπρεπε· (2) ἡ σειρά τῶν ἀπ. 5, 4, 3 τοῦ ἀριθ. 3 μεταβάλλεται σὲ σειρά 5, 3, 4 στὸν ἀριθ. 4.

3. Ἐνδεικτικὰ, ἀριθ. 3: ἄχρι τῆς Βάρνης, οἱ δὲ Ἀλβανῖται ἔλαβον, Ἀλβανόπολιν, μακράν, Σκηπετάραι, κατὰ κόμας, καὶ ἂν τινὲς ἐξ αὐτῶν, οἱ ἐξορισθέντες ὑπὸ τοῦ Σεβήρου, τὴν ποιμαντικὴν ἐνταῦθα ἀναλαβόντες καὶ... διασπαρέντες, ἄχρι τῆς σήμερον διεφύλαξαν, κ. ἄ. — ἀριθ. 4: ἕως τὴν Βάρναν, οἱ δὲ Ἀρβανῖτες ἔλαβαν, Ἀλβανούπολιν, μακριά, Σκηπητάροι, εἰς χωριά, ἂν καὶ μερικοὶ ἀπὸ αὐτοὺς, οἱ ἐξορισμένοι ἀπὸ τὸν Σεβήρον, τὴν ποιμαντικὴν ἀνέλαβαν καὶ... διεσπάρθηκαν, ἕως τὴν σήμερον διαφύλαξαν, κ. ἄ.

4. Μὲ τὰ στοιχεῖα ποὺ διαθέτουμε εἶναι δύσκολο νὰ ἀποφανθοῦμε

δ. Ἡ σύγκριση τῆς «Γεωγραφίας Φυσικοπολιτικῆς» μὲ τὸ τελευταῖο δημοσιευμένο γεωγραφικὸ κείμενο, τὸ δίφυλλο ἀριθ. 400 τοῦ Ἀρχείου Ψαλίδα (ἐδῶ ἀριθ. 7) δείχνει ἀκόμη μεγαλύτερες διαφορές, ποὺ πρέπει νὰ ἀποδοθοῦν στὴ φύση τοῦ ἀριθ. 7: πρόκειται περισσότερο γιὰ μιὰ — πληρέστερη στὴν ἀρχή, συντομότερη στὸ τέλος — καταλογογράφηση, ἢ γιὰ ἓνα ἐμπεριστατωμένο γεωγραφικὸ σημείωμα μὲ ἰδιαίτερη βαρύτητα στὴν καταγραφή «στατιστικῶν» δεδομένων (λεπτομερὲς περιγραφή χωριῶν, μοναστηριῶν, ἀποστάσεων ἀπὸ τὰ Ἰωάννινα καὶ ἄλλες πόλεις, κ. ἄ.)· ὅπως φαίνεται, δὲν ἀποτελεῖ προεργασία μέρους τῆς προφορικῆς διδασκαλίας τοῦ Ψαλίδα — ἓνα «σχέδιο μαθηματος»¹ —, ἀλλὰ προορίζεται μᾶλλον γιὰ κάποια «ἀντικειμενικότερη» παρουσίαση τοῦ ἡπειρωτικοῦ χώρου, μὲ ἄγνωστο τὸν πρακτικὸ στόχο τῆς· στὸν ἰδιαιτέρο χαρακτήρα τοῦ κειμένου αὐτοῦ πρέπει, π.χ., νὰ ὀφείλεται καὶ τὸ ὅτι στὴν — πληρέστερη σὲ σύγκριση μὲ τὸν ἀριθ. 4 — ἀπαρίθμηση τῶν Ἡπειρωτῶν λογίων καὶ τῶν ἔργων τοὺς ἔχουν προστεθεῖ καὶ πληροφορίες γιὰ τὸν ἴδιο τὸν Ψαλίδα².

Ὁ ἀριθ. 7 ἀντιστοιχεῖ στὶς §§ 363, 366 - 368 (φφ 119^Γ - 121^Γ, 123^Γ - 124^Υ) τοῦ ἀριθ. 4. Οἱ μεγαλύτερες ἀποκλίσεις ἐμφανίζονται στὸ τελευταῖο μέρος (κυρίως ἀπὸ τὴν περιγραφή τῆς λίμνης τῆς Λαψίστας κ. ἑ. : ἀριθ. 4, φ 120^Υ κ. ἑ.).

3. Τὰ δυνατὰ συμπεράσματα τῆς μερικῆς αὐτῆς συγκριτικῆς ἐξέ-

γιὰ τὸ ἂν ἀνάμεσα στὴ «γραφή» τοῦ ἀριθ. 3 (1810) καὶ τοῦ ἀριθ. 4 (1813) ὁ γλωσσικὸς «δημοτικισμὸς» τοῦ Ψαλίδα γίνεται ὀξύτερος, σὲ συνδυασμὸ ἢ ὅχι μὲ τὶς σχέσεις του μὲ τὸν Βηλαρᾶ, ὅπως φωτίζονται ἀπὸ τὸν Βρανούση, ΝΕ, ὁ.π. Οἱ γλωσσικὲς «καμπύλες» τῶν ὁμολογῶν κειμένων τῆς περιόδου 1796 - 1829 ἴσως καταδείξουν, ὅστερα ἀπὸ πλήρη ἀνάλυση, τὶς διακυμάνσεις αὐτὲς καὶ τὰ ὅριά τους· πάντοτε, ὅμως, μὲ τὶς ἀναγκαῖες ἐπιφυλάξεις καὶ μὲ συνυπολογισμὸ τοῦ ὅτι τουλάχιστο τὸ σῶμα αὐτὸ τῶν γεωγραφικῶν κειμένων εἶναι ἀδύνατον νὰ ἀποτιμηθεῖ γλωσσικὰ, ἐκφραστικὰ καὶ αἰσθητικὰ, ἂν δὲν ληφθοῦν ὑπόψη: ἡ φύση του (διδασκτικὲς παραδόσεις, ἀνο-

λοκλήρωτο ἔργο) καὶ οἱ ἐπεμβάσεις ποὺ δέχτηκε (μαθητὲς - ἀκροατὲς - γραφεῖς ἢ - ἀντιγραφεῖς, ἀστάθμητος βαθμὸς ἐποπτείας τοῦ Ψαλίδα).

Μιὰ πρώτη αἰσθητικὴ σύγκριση μὲ ἀντίστοιχο ὁλοκληρωμένο γεωγραφικὸ ἔργο γίνεται ἀπὸ τὴν Αἰκ. Κουμαριανοῦ: Δ. Φιλιππίδης - Γρ. Κωνσταντᾶς, *Γεωγραφία Νεωτερικῆ. Περὶ τῆς Ἑλλάδος*, Ἑρμῆς, ΝΕΒ, 1970, σ. 36.

1. Βλ. Παπαχαρίσης, ὁ. π., σ. 20*, σμ.

2. ...Ἀθανάσιος ὁ Ψαλίδας ἐτιζῶν, τοῦ ὁποῖου σώζονται μαθηματικὰ καὶ φιλοσοφικὰ συγγράμματα διάφορα, καὶ μάλιστα ἡ Ἀληθὴς Εὐδαιμονία γραικολατῖνα βλ. Διαμάντης, *Γεωγραφικά*, ὁ. π., σ. 31.

τασης¹ ἐνισχύουν τὴν ἄποψη ὅτι ἡ «Γεωγραφία Φυσικοπολιτική» ἀντιπροσωπεύει μιὰ αὐθεντικὴ στὸ περιεχόμενο καὶ «Προχωρημένη» στὴν ἐκφραστικὴ καὶ γλωσσικὴ μορφή παράδοση τοῦ 1ου Μέρους τῶν γεωγραφικῶν παραδόσεων τοῦ Ψαλίδου. Τὸ γεγονὸς ὅτι μιὰ πολὺ μεταγενέστερη τμηματικὴ ἀντιγραφή (ἀριθ. 6) φαίνεται νὰ ἀντλεῖ ἀπὸ παραπλήσιο, ἢ καὶ ἀπὸ αὐτὸ τὸ ἴδιο κείμενο, καθὼς καὶ τὸ ὅτι ἀργότερα ὕστερα ἀπὸ τὸ 1813, ἴσως μὲ τὸν ἀριθ. 2 κ. ἐ., ὑπάρχουν ἐνδείξεις ὅτι ἀρχίζει μιὰ νέα συνθετικὴ φάση (φάση ἐπιτομῆς) ποὺ καταλήγει στὶς «Σύντομες Γεωγραφίες» τῆς τελευταίας περιόδου στὴν Κέρκυρα καὶ τὴ Λευκάδα, πείθουν ὅτι τὸ χφ ποὺ ἐξετάζουμε πρέπει νὰ κατέχει κεντρικὴ θέση μέσα στὰ γεωγραφικὰ ἔργα τοῦ Ψαλίδου².

Ὡστόσο, ὁ βαθμὸς τῆς αὐθεντικότητάς του, ἡ ἀκριβὴς σχέση του μὲ τὰ ὑπόλοιπα χφ ποὺ ἀνήκουν στὴν ἴδια κατηγορία (ἀριθ. 3, 5, 1, καί, κατὰ δεῦτερο λόγο, ἀριθ. 2, 13, 14 καὶ 6, 7, 8, 9, 15 - 20) καὶ ἡ ἀποκάλυψη τοῦ τρόπου μὲ τὸν ὁποῖο συντίθεται καὶ τῶν συγγραφικῶν ἀρχῶν ποὺ ἀκολουθεῖ τὸ χειρόγραφο αὐτὸ σῶμα, δὲν εἶναι δυνατόν, ὅπως τονίστηκε καὶ παραπάνω, νὰ ἀποτιμηθοῦν μὲ τὰ στοιχεῖα ποὺ διαθέτουμε πρὸς τὸ παρόν. Ἡ ἀρχειακὴ ἔρευνα, ἡ συγκέντρωση καὶ μελέτη ὅλων τῶν ἀπαραίτητων στοιχείων καὶ ἡ κριτικὴ ἐκδοσὴ τοῦ χφ (ἢ τῆς ὁμάδας χφ ποὺ ἀντιπροσωπεύουν τὴν ἴδια παράδοση), ὡς πρῶτο στάδιο, μποροῦν νὰ δώσουν ἀπαντήσεις στὶς ἀναπόφευκτα σκοτεινὲς ἐρευνητικὲς ζῶνες τοῦ σχεδιασματος αὐτοῦ³.

Γιῶργος Κεχαγιόγλου

1. Δὲν ἐξετάζονται τὰ συνεπυγμένα γεωγραφικὰ ἀποσπάσματα, οἱ ἐπιτομὲς καὶ οἱ γεωγραφικὲς πληροφορίες τῶν ἀριθ. 25 - 29.

2. Ἄν καὶ τὸ χφ δὲν εἶναι αὐτόγραφο τοῦ Ψαλίδου — ὅσο φαίνεται ἀπὸ δημοσιευμένα δείγματα γραφῆς του, βλ. Βρανούσης, *Ψαλίδας*, ὁ. π., σ. 50, ΝΕ, ὁ. π., σσ. 62 - 63, 66, Κ. Θ. Δημαρᾶς, «Ἐρανιστής» 3 (1965) 8, εἰκ. 10 — ἐνδειχθὲν αὐθεντικότητάς ἀποτελεῖ, ἴσως, τόσο ὁ τρόπος διατύπω-

σης τοῦ τίτλου στὸ κείμενο ὅσο καὶ ἡ ἔλλειψη κάθε μνείας ἀντιγραφῆς.

3. Εὐχαριστῶ τὸν κ. Α. Βρανούση, ποὺ μοῦ ὑπέδειξε τὴ μελέτη του τῆς ΝΕ, ὁ. π.

Ἐδῶ πρέπει νὰ σημειωθεῖ ὅτι μένει νὰ ἐρευνηθεῖ ἡ σχέση τῶν ἀριθ. 3, 5, 8, 9, 10, 11, 13 τοῦ Πίνακα τῶν χφ τοῦ Ψαλίδου μὲ ἀντίστοιχες πληροφορίες τοῦ Κ.Α. Διαμάντη, *Τὰ περιεχόμενα τῶν ΓΑΚ*, τ. 2, ὁ. π., σ. 743 (ἀριθ. 78), τ. 3, ὁ. π., σσ. 364 (ἀριθ. 49), 403-404, 809.